

HAZAR DENİZİ'NİN SUALTI TARİHİ

Dünyada en büyük kapalı su havzası olan Hazar Denizinin, tarih boyunca su seviyesinin değişkenliği ile seçildiği bilinmektedir. Denizin karaya hücumları ve geri çekilmesi gibi değişimler, farklı kültürler tarafından binlerce yıl onun kıyısında bırakılan izlerin dönüşümlü olarak kâh denizin dibinde, kâh da karada bulunmasına getirip çıkardı. Geçmişin bir par-

çası bu gün de Hazar Denizi suyunun kalınlığı altında bulunmaktadır. Bu da, **1968 yılında Azerbaycan Tarih Müzesi bünyesinde V.A.Kvaçidze başkanlığında tarih ve arkeolojik sualtı keşif grubunun oluşturulmasına neden oldu. Ekibin görevi, Hazar Denizi'nin Azerbaycan açıklarındaki tarihi ve arkeolojik eserleri araştırmaktı.** Ekip, 1968 yılından XX yüzyılın son on yıllarına kadar çalışarak, denizin dibinden çok sayıda ve çok değerli materyaller çıkardı.

İlk aramalar sonuç vermişti: Abşeron yarımadasının Kuzeydoğusundaki Şoulan (Şüvelan) burnunda, **XIX yüzyılın "Kuba" adlı batık gemisinin kalıntıları** bulundu. **Söz konusu gemide, ünlü kaşif N.A.İvaşintsov Hazar Denizi'ni haritalamak amacıyla keşif yapmış ve yakın zamanlara kadar Hazar navigasyonunun temel bir kılavuzu olan "Hazar Denizi Atlası"nı 1877 yılında yayınlamıştır.** Ekip, "Kuba" gemisinden 1845 yılına ait tüfek ve gemi kampanası – çan çıkardı.

İlk sualtı arkeolojik araştırmalar zamanı, gelecekteki çalışmalar için umut verici olan kıyı sularının esas bölgeleri de tespit edilmiştir. Bu bölgelerden biri – antik dönemlerde ve Ortaçağ'da yukarı ve aşağı akıntılarında gemilerin geçişi için elverişli olan Kura nehrinin ağızı idi, bu nehir üzerinden su, kıyıları noyunca ise kara ticaret yolları geçmekteydi. Bu nedenle, Kura nehrinin ağızında yerleşim yerlerinin izlerine rastlamak beklenirdi.

Ortaçağ Arap tarihçileri, ağızın karşı tarafında bulunan ve *"insanlarının sığır ve kökboyası yetiştiren"* adalardan söz ediyordu. Ekibin çalışmaları sonucu, Kura nehrinin ağızında geniş Kuştafsi eyaletinin lokalizasyonu

tespit edilmiştir. Kura nehrinin eski yataklarında ve kıyısında, Hazar'ın yükselmesi sonucu suyun altında kalan I. Bendovan ve II. Bendovan yerleşim yerleri kaydedilmiştir. **I. Bendovan'ın, XI-XIII yüzyıllarda mevcut olmuş Kuştaspi, II. Bendovan'ın ise Muğan şehrinin (IX-XII) kalıntıları olduğu** tespit edilmiştir. Burada karada ve su altında, çömlek fırınları ve onların parçaları dâhil olmak üzere seramik üretimi ve diğer el sanatlarının örnekleri bulunmuş, IX-XIII yüzyıllara ait çok sayıda mineli kaplar toplanmıştır. İtinalı kalıplaması ile seçilen her türlü sade seramik, ev ve mutfak eşyalarını temsil ediyor; çok sayıda eşyalar nakışlarla süslenmiştir.

I ve II Bendovan yerleşim yerinde bulguların büyük bir fırınlanmış ve mineli çanaklar oluşturuyor. II Bendovan (XI-XII yy.) yerleşim yerinde ortaya çıkarılan fırınlanmış seramikler daha sade şekilde süslenmiştir. Genelde süsleme kavis, oval ve dairelerin birleşiminden oluşuyor, nokta desen uygulanmıştır. I. Bendovan yerleşim yerinden ortaya çıkarılan seramikler yerel özellikleri, şekil ve süsleme çeşitliliği ile seçilmektedir.

Birçok tabak ve kaselerin dipleri hayvan tasvirleri ile süslenmiştir. Tabak ve kaselerin ortasında güvercin ve tavus kuşu (ölümsüzlük sembolü) ve "hayat ağacı" tasvirleri ok yaygındır. Kuyrukları yukarıya doğru eğilmiş ve "buta" (gonca) şeklinde stilize edilmiş aslan ve çita tasvirlerine sık-sık rastlanmaktadır. Dip parçalarından birinde dallanmış altın boynuzlu geyik figürü mükemmel bir şekilde aktarılmıştır. Diğer bir tabakta dinamik şekilde atlayan geyik resmi basılmıştır. Harekette olan bir hayvanı böylesine gerçek bir şekilde tasvir etmeyi sadece deneyimli ve dikkatli ressam başarabilirdi. Birkaç kesme hatlar ve fırça darbesi ile hayvanlar âleminin canlı görüntüsü yaratılıyordu.

Fırınlanmış seramikten yapılmış eşyaların dibine çeşitli kabartma damga-pullar konuluyordu. Yükselen güneş fonunda aslan görüntüsü, köpek, güvercin, ceylan, elinde şahin olan atlı, düğümlerin çeşitli örgüsü tasvir

edilmiş yerel damgalar da mevcuttur. Damgaların bir kısmının Ortaçağ Azerbaycan şehirleri Beylegan, Kabala, Bakü, Şamahı ve Şabran'daki damgalarla benzerliği vardır.

Fırınlanmış seramiklerin bazı parçalarının üzerinde, doğunun şiir ve bilgelik örneklerinin yanı sıra alıcıya ve siparişçiye her türlü dileklerin bize kadar gelen yazıları vardır: "Tabakçı Yusuf tarafından yapılmıştır"; "...emek ve bilim seninle olduğu sürece..."; "...nerede olursa olsun, dünyanın yaratıcısı bunun sahibini korusun..." vs., aynı zamanda büyük Fars şairi Sadi'nin şiirinden bir alıntı.

Ortaya çıkarılan seramik, Ortaçağ Azerbaycan'ının şehir kültürünün yüksek seviyesini kanıtlamaktadır. Bunu, I. Bendovan ve II. Bendovan yerleşim yer-

lerindeki diğer bulgular da doğrulamaktadır. Böyle ki, I. Bendovan yerleşim bölgesinde, suyun altında su yüzeyinin kıyıyla kesişme hattından 200 m mesafede, 1,8m derinlikte, önemli ölçüde çömlek, değirmen taşlarının birikimleriyle dikdörtgen şeklinde evlerin temellerinin kalıntıları ve kültür tabakası kalıntıları kaydedilmiştir. Bunun yanında, yine de suyun altında, iki ayrı noktada çömlekçi çubukları, çömlekçi fırınlarının yanmış duvar parçaları ve seramik üretimin yarı-mamullerinden oluşan birikim ortaya çıkarılmıştır. Bu materyallerin tümü, bir zamanlar burada çömlekçiler mahallesinin bulunduğunu göstermektedir.

Kıyıda, içinde ocak ve tandırlar olan kerpiçten yapılmış evlerin kalıntıları, ayrıca evlere ait çukurlar ve kazık-

ları yanmış olan destek sütunlarının çukurları, arkların ve evlerden aklara yönelen atık olukların izleri ortaya çıkarılmıştır. Görünen o ki, bu yapıların dışına, bura taş ve kare tuğlalardan (24x24x5 cm) yapılmış binalar da bulunmuştur. Yine burada sade ve mineli seramik, iş aletlerinin (değirmen taşları, bileği taşları) çoklu birikimi, cam süsler – genellikle bilezikler, akik boncuklar, aynı zamanda, **Eldegizler, Derbendi ve Hülagü hanedanlarına ait bakır ve gümüş sikkeler bulunmuştur. Aralarında 1297-1298 yıllarına ait Razan Mahmut'un ve 1305-1306 yıllarına ait Olcayto'nun Dirhemlerinin olduğu (A.Recepli tarafından tanımlanmıştır) Hülagu gümüş sikkelerin (görünüşe göre, hazineden sahile saçılmıştır) buluntuları kentin yok olma dönemine işaret etmektedir. Görünen o ki, hazine, kentin yıkılmasından bir süre önce XIV yüzyılda gömülmüştür, bundan kısa bir süre sonra şehir Hazar'ın suları altında kaldı.**

II Bendovan yerleşim yeri, Bendovan ve Tavşanlı çamur volkanları arasında I Bendovan yerleşim yerinden

20 km Kuzeyde kıyı boyunca uzanmaktadır. Daha XIX yüzyılın başlarında burası Pirsaat koyunun suları altında bulunuyordu. Bu yerleşim yerinin izleri Kura nehrinin çok eski kolları boyunca bulunmuştur ki, bunların arasından yamaca çakılmış çömlekçi fırını kazılıp çıkarılmıştır. Çömlekçi fırınlarının benzeri sistemine Kırım'da, Ural nehri havzasında rastlanmaktadır. Bu alanda fırınların kalıntılarının olduğunu gösteren iskarta edilmiş küplerin birikimi özellikle ilgi çekmektedir. Yakınlardaki alanda oval ve yuvarlak şeklindeki çömlekçi fırınlarının birkaç çeşidi ortaya çıkarılmıştır. Yerleşim yerinde, çok sayıda farklı renk, şekil ve profillerde cam bilezikler ve boncuklar da bulunmuştur.

1985-1986 yıllarında Azerbaycan Tarih Müzesinin sualtı arkeolojik keşif ekibinde Beyaz Rusya Tarih Müzesi ve Moskova'dan "Katran" derneğinin grupları da yer almıştır. **O dönem çalışmalar Sengi-Muşan adası açıklarında, keşif aramaları ise – Çapa, Fars ve Mus adalarında, İsimsiz sığılıkta yürütülüyordu.** Sengi-Muşan adası açıklarında ve onun denize 2 mil uzanan dil burnun-

daki geniş alan araştırılmıştır. Dil burnun su altı boyunca sağında ve solunda çeşitli yapıda ve şekillerde çapalar bulunmuştur. Denizin dibinden yirmiden fazla çapa kaldırılmıştır. Bir diğer ilginç bulgu da, ada rıhtımının do-

ğusundaki 3,4 m derinliğinde ortaya çıkarılan pençeli filika oldu. Bulunan kanca, **1669 yılında Sengi-Muğan adasında Stepan Razin güçleri ile İran filosu arasında yaşanan ve Rusların zaferi ile sona eren deniz savaşının bir kalıntısı olabilir.** B.Dorn "Hazar" adlı kitabında, Y.Streys ise "Üç seyahat" adlı kitabında bu savaştan bahsetmişler. Sengi-Muğan adası açıklarında çok sayıda çapanın bulunması, geçmişte bu adanın denizcilerin fırtınadan korunmaları için bir sığınak olduğunu tahmin etmeye imkan verir. Çapaların dışında, ada kıyılarında XVII yüzyıla ait sade ve sırlı çömlekler bulunmuştur. Aynı zamanda, gemilerin ahşap parçaları, taş tahıl rendeleri de ortaya çıkarılmıştır. Adanın batı tarafında su altında bina kalıntıları bulunuyor.

Sualtı arkeolojisi için bir diğer ilginç alan da, Abşeron'un Kuzeydoğusundaki Amburan burnu (Eski Bilgeh) açıklarıdır. **Belirtilen dönemde burada, Bilgeh köyü**

yakınında gemiler için uygun iskele mevcut olmuştur. Bakü tarihinin ünlü araştırmacısı Sara Hanım Aşurbeyli, 1580 yılında Bakü'de bulunmuş ve Hazar denizi gezisini anlatırken Bilde (Bilgeh) iskelesinden bahseden İngiliz şirketi çalışanı Christopher Barrow'nun mektubunu örnek göstermiştir. 6 metre derinlikteki çapa taşları arasında ir çukurda üst üste duran yuvarlak üç taş bulunmuştur.

Burada çapa taşları, Amirallik tipi çeşitli yapıda metal çapalar, XVI-XVII yüzyıllarına ait yerli üretim ve ithal bakır ve seramik kaplar ortaya çıkarılmıştır. Bu, sözde "dizilmiş" taşlar, boncuk gibi kazığa veya çapraz halatlara diziliyordu. Daha mükemmeli iki veya üç delikli olan çapa taşlarıydı. Alt deliğin arasından, çapayı tutan gücü artıran ahşap kazık geçiyordu. Çapa taşlarının ağırlığı 20 ila 80 kilogram arasında değişiyor. Benzeri çapa taşları Derbent açıklarında da bulunmuştur.

Sonuç olarak, ünlü dalgıç Diol'un sözlerini hatırlatmak isterdim: "Arkeologlar, dalışı öğrenin, çünkü mesleğinizin geleceği suyun altındadır". 🌟

KAYNAKÇA

1. Мамедов А.В. Велиев С.С. Колебания уровня Каспийского моря в историческое время. Изв. АН Азерб. ССР, №5, Баку, 1980, с.33-38.
2. Голубкина Т.И., Квачидзе В.А. Гончарная печь. Научная сессия, посвященная научно-исследовательским работам Музея за 1984 год. Баку, 1986, с.31.
3. Асланов Г.М., Голубкина Т.И. Археологические

находки у мыса Гюргян. Материальная культура Азербайджана. Том VII, Баку, 1973, с.191-201.

4. Kamil Fərhadovlu. Bakı İçərişəhər. (Tarixi-archeoloji tədqiqat) II c., Bakı, Şərq-qərb, 2006.
5. Квачидзе В.А., Подводная экспедиция на городище Вяндован. «Археолог. Открыт. 1975 г.» Баку, 1976 г.
6. Квачидзе В.А., Велиев С.С. Периодичность изменения уровня Каспийского моря в историческое время. Доклады АН Азерб., 1997, № 1, с. 112-115.
7. Квачидзе В.А., Подводные археологические исследования Музея Истории Азербайджана (к 30-летию начала работ). Azərbaycan tarixi muzeyi - 80. Bakı, 2001, s.50-57.
8. Квачидзе В.А., Гончарное производство на городищах Бяндован I, Бяндован II. (Печи и производственный брак). 2003-2004-cü illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafın tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2005, s.92-103
9. Квачидзе В.А., Изобразительное искусство средневековых керамистов Азербайджана (по материалам городища Бяндован I) // «Azərbaycan arxeologiyası», 2000, №1-2, s.30-34.
10. Квачидзе В.А., Якорные камни и металлические якоря со дна Каспия (по материалам подводной археологической экспедиции Музея Истории Азербайджана НАНА). Azərbaycan tarixi muzeyi - 2002, Bakı, 2002, s.209-219.
11. Квачидзе В.А. Подводно-археологические работы в акватории Апшеронского архипелага и у мыса Гюргян. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2003, Bakı, s.143-147.
12. Мюллер. Г.Ф. Описание Каспийского моря Федора Ивановича Соймонова. С.Петербург, 1763 г.